

УДК 94(477):378.4(477–25) КДУ«1943/1952»

**ВІДБУДОВА КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА У
ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943–1952 РР.)**

**THE RECONSTRUCTION OF TARAS
SHEVCHENKO STATE UNIVERSITY OF KYIV
IN THE POST-WAR PERIOD (1943–1952)**

Вербовий О. В.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри новітньої історії України, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), e-mail: o_verbovyj_v@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1792-1397>

Verbovyi O. V.,

Candidate of Historical Sciences, docent, docent of
the Department of Modern History of Ukraine, Taras
Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine),
e-mail: o_verbovyj_v@ukr.net, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-1792-1397>

Досліджено та уточнено матеріальні втрати Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в роки Другої світової війни. Проаналізовано процес відбудови університету, пріоритетні напрямки, рушійні сили та чинники на шляху до відновлення навчальної та наукової діяльності вищого навчального закладу.

Ключові слова: Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Друга світова війна, навчальний процес, наукова діяльність, повоєнна відбудова, вищий навчальний заклад.

Material losses of Taras Shevchenko State University of Kyiv in period of the Second World War were investigated and specified. The process of rehabilitation of the university, priority directions, driving forces and factors on the path to restoration of educational and scientific activity of a higher educational establishment are analyzed.

Keywords: Taras Shevchenko State University of Kyiv, the Second World War, educational process, scientific activity, post-war reconstruction, higher educational institution.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка нині відзначає 185-річчя своєї діяльності. Впродовж цього часу університет відіграв і відіграє роль провідного навчального та наукового закладу України. Він пережив вельми складні періоди закриття, розформування, руйнування, проте завжди відновлював свій потенціал і продовжував залишатися одним із чільних навчальних закладів та центрів суспільно-політичного та культурного життя України. 1943 рік в чергове поставив перед Шевченковим Університетом вкрай складне завдання – відродитися з попелу руйнувань Другої світової війни. І завдяки зусиллям студентсько-викладацького колективу та адміністрації, він розпочав свою діяльність з перших же днів після вигнання нацистських окупантів, поступово відновлюючи і нарощуючи й свою матеріально-технічну базу.

Метою даної роботи є дослідження втрат Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в роки Другої світової війни та аналіз методів і системи відбудови матеріально-технічної бази та відновлення навчально-наукової діяльності впродовж 1943–1952 рр.

Завданнями цієї статті є визначення матеріальних втрат Київського державного університету

ім. Т. Г. Шевченка; аналіз державної підтримки щодо відновлення його діяльності; характеристика внеску студентського, викладацького та наукового колективу в його відбудову; допомога науковій спільноті у відновленні потенціалу Шевченкового Університету.

Дослідженню історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка періоду повоєнної відбудови (1943–1952 рр.) присвячено ряд публікацій. Переважна більшість із них була репрезентована у збірниках та колективних монографіях із загальної історії Університету [24, с. 373–393; 29; 28, с. 112–134; 30; 34, с. 221–222; 25, с. 410–479], історії окремих структурних підрозділів [6; 33, 10; 26; 3; 36; 4; 8], біографічних нарисів видатних представників Київського університету [11; 9; 27; 37; 35]. Однак, не дивлячись на значну історіографічну палітру, залишаються окремі питання з історії вивчення розвитку та діяльності Київського університету, зокрема й періоду відбудови впродовж 1943–1952 рр.

Аналізуючи втрати Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в роки Другої світової війни та процес відбудови його матеріально-технічної бази і відновлення навчальної й наукової діяльності, слід повернутися до листопадних подій 1943 р., коли в результаті запеклих і кровопролитних боїв від тимчасової нацистської окупації було звільнено Київ.

Символічно, що 6 листопада 1943 р. саме біля пам'ятника Тараса Григоровича Шевченка, навпроти зруйнованого Головного (Червоного) корпусу Київського державного університету, відбувся мітинг киян та бійців Першого Українського фронту, присвячений вигнанню нацистських окупантів. Вкрай дорогу ціну заплатили воїни – майже 420 тис. загинули під стінами столиці України [31]. За довгі 25 місяців і 17 днів нацистської окупації (19 вересня 1941 р. – 6 листопада 1943 р.) кияни зазнали і масового терору (було знищено понад 200 тис. мирного населення), і депортації (на примусові роботи до Німеччини було вивезено більше 100 тис. людей), багато жителів змушені були втікати з міста. Як наслідок, у листопаді 1943 р. в місті було зареєстровано лише 180 тис. чоловік [5].

Руїнацію і плундрування Києва неначебто уособлював і Шевченковий Університет, який напередодні відступу 5 листопада був підірваний відразу у п'яти місцях і спалений гітлерівцями [32]. В руїни, здавалося назавжди, було перетворено одну із найважливіших історико-архітектурних пам'яток Києва, яка з 1834 р. була джерелом наукового та суспільно-політичного виховання молоді.

Проте, з перших же днів було розпочато роботу з відновлення діяльності Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Перші підсумки про втрати, яких зазнав університет, були викладені ректором О. М. Русько у повідомленні «Київській обласній комісії сприяння Державній надзвичайній комісії по встановленню злочинів фашистських окупантів на окупованій території» від 8 листопада

1943 р. та у доповідній записці «Про стан Київського державного університету з моменту визволення Києва від фашистських загарбників» Всесоюзному комітету у справах вищої школи при РНК СРСР від 9 листопада 1943 р. [14, арк. 1–6].

Зокрема, повідомлялося, що було повністю знищено Головний корпус університету, в якому розміщувалися адміністративна частина; шість факультетів (з аудиторним фондом в 22 000 кв. м [18, арк. 2зв]): біологічний, геолого–географічний, механіко–математичний, західних мов і літератур, фізичний та юридичний; бібліотеки; навчальні кабінети; видавництво з типографією; архіви; склади навчального обладнання [17, арк. 5]. Вціліла будівля хімічного корпусу, а також частина обладнання та апаратури. Зберігся гуманітарний корпус, у якому розміщувалися історичний та філологічний факультети, хоча й були втрачені фонди спеціальної історичної та філологічної літератури, перенесені німцями до Головного корпусу. Вціліла споруда Астрономічної обсерваторії, однак було знищено спеціальну майстерню та ряд цінних інструментів. З Ботанічного саду було вивезено частину оранжерейних рослин, підсобної апаратури та інструментів, знищено значну частину дерев. Було зруйновано майже всі споруди Канівської біобазис; знищено бібліотечну та музейну частину; зіпсовано лісове, польове, рибне, бджолярське господарство [14, арк. 3зв].

В результаті руйнування Головного корпусу університету були втрачені документи історичного архіву давніх актів (окрім вивезених) та архіву університету. Було знищено бібліотеку з фундаментальним та студентським відділами і кабінетами спеціальної літератури восьми факультетів, а також медичний і технічний відділи наукової бібліотеки, загальний книжковий фонд яких сумарно сягав, лише за приблизними підрахунками, близько 1 300 000 томів [14, арк. 1]. Було також знищено ряд музеїв університету: зоологічний (включав більше 2 мільйонів одиниць зберігання), зоотомічний, анатомічний, ботанічний, гербарій, загальної геології, палеонтології та історичної геології, мінералогічний, петрографії і корисних копалин, фізики [24, с. 372].

Були втрачені й лабораторії університету: анатомії й гістології, фізіології тварин, зоології хребтових, зоотомії, зоології безхребетних, фізіології рослин, систематики вищих рослин, систематики нижчих рослин, мікробіології, біохімії, технічної хімії, вищого фізичного практикуму, вакуумна, коливальна і хвиль, рентгенівська, електротехнічна, оптична, атомного ядра, мінералогічна, фотолaboratorія [25, с. 411].

Зруйновані були також і спеціальні кабінети, що мали відповідні обладнання та матеріали для наукової роботи науковців та студентів: теоретичної механіки, загальної геометрії, нарисної геометрії, експериментальної фонетики, педагогіки і психології, петрографії, кристалографії, мінералогії, фізичної географії, економічної географії, геодезії, картографії та ряд інших [14, арк. 1зв].

Однак, попри величезні матеріальні втрати, згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б) У від 13 грудня 1943 р., відновлювалася діяльність Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка [7, с. 94]. Терміново проводилися поточний ремонт вцілілих приміщень та їхній розподіл між факультетами, було розпочато відбудовчі роботи Головного корпусу, облаштування гуртожитків, відновлення бібліотеки тощо. Проте, брак аудиторного фонду змушував керівництво університету звертатися до РНК УРСР з проханням про надання навчальних та житлових приміщень [16, арк. 1].

Колектив університету докладав чимало власних зусиль до відбудови свого вузу. Паралельно з навчальною і науково–викладацькою роботою студенти та викладачі активно працювали на відбудові Almamater [28, с. 117]. Яскравим прикладом може слугувати діяльність співробітників Ботанічного саду. З першого ж дня після відступу німців, до роботи зі збереження наукових колекцій приступили два співробітника під керівництвом директора Н. І. Вакуленко. Напередодні зими, маючи зруйновані приміщення, вони змушені були взяти на себе проблеми забезпечення життєдіяльності закладу. Оранжерейні рослини були занесені до приміщень, які ремонтували власними силами; воду для поливання добували зі снігу; опалення забезпечували також самостійно за рахунок понівечених та зрубаних дерев. Самовіддана праця далася взнаки. За короткий проміжок часу, без суттєвої допомоги, вдалося не лише відновити наукову діяльність, а й надати приміщення для навчального процесу [38, арк. 54–55].

Подібним чином діяли й інші співробітники університету, що дало можливість 15 січня 1944 р. розпочати навчання студентів [17, арк. 1].

В наступному 1945/46 навчальному році найважливішим продовжувало залишатися завдання з відбудови приміщення, оскільки наявний аудиторний фонд забезпечував лише 20% навчальних та наукових потреб. І це в той час, коли Київський університет нараховував 13 факультетів у складі яких функціонувала 81 кафедра (у довоєнний період – 53) [18, арк. 2, 5]. Діяльність цих структурних підрозділів забезпечували лише два корпуси. У хімічному корпусі діяли фізичний і хімічний факультети; у гуманітарному (25% аудиторного фонду відійшло під бібліотеки) – історичний, філологічний, західних мов і літератур, економічний, філософський та міжнародних відносин [18, арк. 2зв]. Поступово відновлювали діяльність лабораторії, кабінети та музеї університету [18, арк. 4]. Звісно, навіть враховуючи приміщення, надані у тимчасове користування університету, аудиторних приміщень катастрофічно не вистачало, що примушувало організувати навчання за «східчастим» розкладом.

Сподівання на виконання запланованих державою робіт також не справдилися. Так, впродовж 1944/45 навчального року мали

повністю відбудувати фасадну частину Головного (Червоного) корпусу, побудувати всі стіни та перекриття і відновити дах у всьому приміщенні. Однак, за даний період будівельні організації лише вивезли ті матеріали, які вціліли після вибуху та пожежі. Вдалося лише ліквідувати аварійні ділянки та розібрати завали [18, арк. 3–4].

Суттєвих позитивних змін у становищі університету не відбулося й наступного, 1945/46 навчального року. Із загальної вартості запланованих робіт у 19 млн. крб. було надано лише 4 млн. крб. [19, арк. 1]. Як наслідок, навіть тризмінна система навчання не могла задовольнити потреб навчального процесу. П'ять факультетів (геолого–грунтознавчий, географічний, біологічний, механіко–математичний та юридичний) змушені були працювати у приміщеннях, орендованих університетом у середніх навчальних закладах [19, арк. 3]. Не меншою проблемою було і забезпечення лабораторним обладнанням. Зокрема, біологічний факультет був забезпечений необхідною для ведення науково–дослідної роботи апаратурою та приладами лише на 25% [19, арк. 5]. Складним залишалося становище на механіко–математичному та фізичному факультетах, лабораторії яких не могли розгорнути свою діяльність із–за відсутності вільних приміщень та нестачі необхідних приладів та матеріалів [19, арк. 6].

Вагомою перешкодою для якісної наукової та навчальної діяльності було надзвичайно критичне становище бібліотеки, яка після знищення в роки Другої світової війни фактично формувалася заново. І до 1946 р. за допомоги інших навчальних та наукових закладів, приєднання безгосподарських бібліотек тощо було зібрано уже близько 400 тис. книг. Однак, робота значно ускладнювалася із–за відсутності належного приміщення для читальних залів. Чотири студентські читальні кімнати та кімната для наукових співробітників розташовувались у вільних від лекційних занять аудиторіях [19, арк. 7].

Не дуже активно було проведено відбудовчі роботи і впродовж 1946/47 навчального року. Зруйновані будівлі на 1947 рік вдалося відновити лише на 10–12% від запланованого. Паралельно із цим, розвиток університету призвів до зростання чисельності студентів, що примусило до переходу навчання у три зміни [20, арк. 1–2]. Загалом же, лише за приблизними розрахунками, потреба університету у приміщеннях становила до 200 нових аудиторій. Дана обставина примушувала керівництво університету звертатися до уряду не лише за проханням про прискорення відбудови Головного (Червоного) корпусу, а й про початок будівництва двох нових корпусів для геологічного та фізичного факультетів [20, арк. 3]. Однак, не дивлячись на вкрай скрутне матеріальне становище університету, фінансування продовжувало залишатися на мінімальному рівні. Недостатні асигнування позбавляли можливості розвитку бібліотеки, не було виділено коштів на меблі, матеріали для оформлення робочих приміщень,

бракувало будівельних матеріалів для ремонту гуртожитків [20, арк. 1зв].

Обмежене асигнуваннями було і в 1947/48 навчальному році. У зв'язку з відсутністю коштів на придбання навчально–лабораторного обладнання, заявки на яке були надіслані до Міністерства вищої освіти СРСР, Київський університет був змушений частково від нього відмовитися [21, арк. 1а]. Не вельми поліпшилося становище і з аудиторним забезпеченням структурних підрозділів. Як наслідок, жоден із факультетів не мав достатньої для забезпечення навчального процесу кількості аудиторій, лабораторій і кабінетів. Наприклад, студенти філологічного факультету були змушені проводити навчання у приміщеннях трьох міських шкіл у нічну зміну. Були випадки зриву запланованих лекцій через відсутність електроенергії [21, арк. 2].

Суттєві зрушення у відбудові університету відбулися у другому семестрі 1948/49 навчального року, коли було відновлено фасадну частину Головного корпусу. І хоча фонд приміщень забезпечив потреби університету далеко не повною мірою, все ж, з'явилася можливість організувати заняття у дві з половиною зміни [22, арк. 3]. Були надані кошти і для поповнення навчально–наукової бази, що дало можливість закупити необхідне обладнання для ряду лабораторій. Так, на механіко–математичному факультеті лабораторія обчислювальної техніки отримала основного обладнання на суму близько 80 тис. крб. [22, арк. 4]. Для фізичного факультету було виділено кошти для забезпечення необхідним устаткуванням на загальну суму 2 млн. крб. [22, арк. 5]. Для біологічного факультету, лише на потреби кафедри ґрунтознавства, було виділено близько 100 тис. крб. [22, арк. 5]. Суттєво поповнилася матеріально–технічна база й інших факультетів, зокрема геологічного, філологічного тощо [22, арк. 7].

Упродовж 1949/50 навчального року було підведено проміжні підсумки процесу відновлення Головного (Червоного) корпусу Київського університету. І результати були не вельми втішні. Робота підрядниками, попри активну допомогу університетської спільноти, велася вкрай повільно. Замість передбачених планом 4 165 кв. м площі було введено в експлуатацію лише 1 680 кв. м [23, арк. 2]. Відповідно, структурні підрозділи і надалі перебували у вкрай складних умовах.

Певні зміни щодо пришвидшення темпів відбудови відбулися впродовж 1950/51 навчального року, коли було завершено відновлення та введено в експлуатацію половину північного крила Головного корпусу [1, арк. 3]. Збільшення навчальної площі надало можливість активізувати розбудову структурних підрозділів університету і на кінець навчального року в університеті уже діяло 77 лабораторій, 26 кабінетів, 4 музеї і 4 науково–дослідні установи [1, арк. 5].

В 1951/52 навчальному році було завершено відновлювальні роботи в Головному корпусі, завдяки чому навчальна база університету суттєво

розширилася. Було введено в експлуатацію 13,2 тис. кв. м нових площ, що надало можливість сконцентрувати всі факультети, за винятком хімічного, в одному корпусі. У гуманітарному корпусі розмістили кабінети гуманітарних факультетів, студентську та наукову бібліотеку, читальні зали, інститут підвищення кваліфікації викладачів марксизму–ленінізму [1, арк. 2].

Усі факультети отримали нові приміщення під лабораторії і кабінети. За рахунок коштів, що були виділені Київському університету Радою Міністрів СРСР, було придбано значну кількість аудиторних і лабораторних меблів, приладів, апаратури та навчальних посібників [1, арк. 4].

Таким чином, Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка зазнав катастрофічних втрат унаслідок руйнувань під час нацистської окупації. Однак, впродовж 1943–1952 років було відбудовано корпуси, сформовано матеріально–технічну базу лабораторій, навчальних кабінетів. У відбудованих роботах брали активну участь викладачі та студенти університету. В цей період на перешкоді якісному навчальному та науковому процесу стояла відсутність необхідної кількості аудиторного фонду, приміщень для лабораторій, кабінетів та бібліотек, низьке матеріально–технічне забезпечення. Однак, наполеглива діяльність університетської спільноти дала можливість практично з перших днів після визволення Києва від тимчасової окупації організувати навчально–наукову роботу Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Список використаних джерел

1. *Архів Київського університету*, 'Звіт за 1–й семестр 1950–1951 навчального року', 170 арк.
2. Там само, 'Звіт за 1–й семестр 1951–1952 навчального року', 226 арк.
3. 'Астрономічна обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка', 2005, Київ: *Київський університет*, 260 с.
4. 'Ботанічний сад імені академіка О. В. Фоміна. 1839–2009: путівник–довідник: до 170–річчя Ботанічного саду ім. акад. О. В. Фоміна', 2009, Київ: *Київський університет*, 368 с.
5. Верменич, ЯВ., 2007. 'Київ XIX–XXI ст.', *Енциклопедія історії України*, Т.4, Київ: *Наукова думка*, с.208–218.
6. 'Висока місія: сторінки історії Інституту міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка', 1999, Київ: *Правда Ярославичів*, 192 с.
7. Власенко, СІ., 2014. 'Документи ЦДАГО України з історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка періоду Другої світової війни', *Архіви України*, №6, с.92–102.
8. Вовк, ТА., 2011. 'Становлення журналістської освіти в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: відділення журналістики в документах і матеріалах (1947–1953): [монографія]', Київ: *Київський університет*, 223 с.
9. 'Географи Київського університету: довідник', 2003, Київ: *Обрії*, 172 с.
10. 'Географічному факультету – 85: Довідник', 2003, Київ: *Київський університет*, 92 с.
11. Граціанська, ЛМ., 1967. 'Математики Київського університету', Київ: *Знання*, 48 с.
12. 'Державний архів міста Києва', Ф.Р–1246, Оп.5, Спр.20, 5 арк.
13. Там само, Спр.21, 9 арк.
14. Там само, Спр.23, 14 арк.
15. Там само, Спр.24, 1 арк.
16. Там само, Спр.25, 12 арк.

17. Там само, Спр.29, 21 арк.
18. Там само, Спр.34, 29 арк.
19. Там само, Спр.46, 178 арк.
20. Там само, Спр.57, 191 арк.
21. Там само, Спр.67, 223 арк.
22. Там само, Спр.82, 207 арк.
23. Там само, Спр.99, 236 арк.
24. 'Історія Київського університету (1834–1959)', 1959, Київ: *Видавництво Київського університету*, 629 с.
25. 'Історія Київського університету: монографія', 2014, Київ: *Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет»*, 895 с.
26. 'Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.)', 2004, Київ: *Прайм–М*, 356 с.
27. 'Київський національний університет імені Тараса Шевченка: імена славетних сучасників', 2004, Київ: *Світ успіху*, 288 с.
28. 'Киевский университет: Документы и материалы. 1834–1984', 1984, Киев: *Издательство при Киевском государственном университете Издательского объединения «Вища школа»*, 191 с.
29. 'Київський університет за 50 років радянської влади', 1967, Київ: *Київський університет*, 192 с.
30. 'Київський університет імені Тараса Шевченка: сторінки історії і сьогодення', 1994, Київ: *Київський університет*, 285 с.
31. Коваль, МВ., 2007. 'Київська наступальна операція 1943', *Енциклопедія історії України*, Т.4, Київ: *Наукова думка*, с.225.
32. Колесник, ВФ., Патриляк, ІК., 2007. 'Київський національний університет імені Тараса Шевченка', *Енциклопедія історії України*, Т.4, Київ: *Наукова думка*, с.260–263.
33. 'Нариси з історії геологічних досліджень у Київському університеті', 1999, Київ: *Рада*, 326 с.
34. 'Нариси з історії Університету святого Володимира', 2009, Київ: *Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет»*, 224 с.
35. 'Професори Київського університету: біографічний довідник', 2014, Київ: *Київський університет*, 591 с.
36. 'Радіофізичний факультет: 55 років: довідник', 2007, Київ: *Лабораторія радіофізичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 270 с.
37. 'Ректори Київського університету. 1834–2006', 2006, Київ: *Либідь*, 336 с.
38. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф.1, Оп.30, Спр.88, 153 арк.

References

1. *Arhiv Kyi'vs'kogo universytetu*, 'Zvit za 1–j semestr 1950–1951 navchal'nogo roku (Report for the first semester of 1950–1951 academic year)', 170 ark.
2. Там само, 'Zvit za 1–j semestr 1951–1952 navchal'nogo roku (Report for the first semester of 1951–1952 academic year)', 226 ark.
3. 'Astronomichna observatorija Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka (Astronomical Observatory of Kyiv National Taras Shevchenko University)', 2005, Kyi'v: *Kyi'vs'kyj universytet*, 260 s.
4. 'Botanichnyj sad imeni akademika O. V. Fomina. 1839–2009: putivnyk–dovidnyk: do 170–richchja Botanichnogo sadu im. akad. O. V. Fomina (The Botanical Garden named after Academician O. V. Fomin. 1839–2009: guidebook: to the 170th anniversary of the Botanical Garden named after them. acad. O. V. Fomin)', 2009, Kyi'v: *Kyi'vs'kyj universytet*, 368 s.
5. Vermenych, JaV., 2007. 'Kyiv XIX–XXI st. (Kiev XIX–XXI centuries)', *Encyklopedija istorii' Ukrai'ny*, T.4, Kyi'v: *Naukova dumka*, s.208–218.
6. 'Vysoka misija: storinky istorii' Instytutu mizhnarodnyh vidnosyn Kyi'vs'kogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka (High mission: pages of the history of the Institute of International Relations of the Taras Shevchenko University of Kyiv)', 1999, Kyi'v: *Pravda Jaroslavychiv*, 192 s.
7. Vlasenko, SI., 2014. 'Dokumenty CDAGO Ukrai'ny z istorii' Kyi'vs'kogo derzhavnogo universytetu im. T. G. Shevchenka

periodu Drugoi' svitovoi' vijny (Documents of the Central State Archives of Civil Aviation of Ukraine on the history of the Kiev State University named after Taras Shevchenko during the Second World War)', *Arhivy Ukrainy*, №6, s.92–102.

8. Vovk, TA., 2011. 'Stanovlennja zhurnalistiv'koi' osvity v Kyi'vs'komu nacional'nomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka: viddilennja zhurnalistyky v dokumentah i materialah (1947–1953): [monografija] (The formation of journalism education at the Taras Shevchenko National University of Kyiv: Department of Journalism in documents and materials (1947–1953): [monograph]), Kyi'v: *Kyi'vs'kyj universytet*, 223 s.

9. 'Geografy Kyi'vs'kogo universytetu: dovidnyk (Geography of the Kiev University: a guide)', 2003, Kyi'v: *Obrii*, 172 s.

10. 'Geografichnomu fakul'tetu – 85: Dovidnyk (Faculty of Geography – 85: Directory)', 2003, Kyi'v: *Kyi'vs'kyj universytet*, 92 s.

11. Gracians'ka, LM., 1967. 'Matematyky Kyi'vs'kogo universytetu (Mathematicians of Kyiv University)', Kyi'v: *Znannja*, 48 s.

12. 'Derzhavnyj arhiv mista Kyjeva (State Archives of the City of Kyiv)', F.R–1246, Op.5, Spr.20, 5 ark.

13. Tam samo, Spr.21, 9 ark.

14. Tam samo, Spr.23, 14 ark.

15. Tam samo, Spr.24, 1 ark.

16. Tam samo, Spr.25, 12 ark.

17. Tam samo, Spr.29, 21 ark.

18. Tam samo, Spr.34, 29 ark.

19. Tam samo, Spr.46, 178 ark.

20. Tam samo, Spr.57, 191 ark.

21. Tam samo, Spr.67, 223 ark.

22. Tam samo, Spr.82, 207 ark.

23. Tam samo, Spr.99, 236 ark.

24. 'Istorija Kyi'vs'kogo universytetu (1834–1959) (History of Kiev University (1834–1959))', 1959, Kyi'v: *Vydavnytstvo Kyi'vs'kogo universytetu*, 629 s.

25. 'Istorija Kyi'vs'kogo universytetu: monografija (History of Kiev University: monograph)', 2014, Kyi'v: *Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyi'vs'kyj universytet»*, 895 s.

26. 'Istorychnyj fakul'tet Kyi'vs'kogo nacional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule j s'ogodennja (1834–2004 rr.) (Historical Faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University: Past and Present (1834–2004))', 2004, Kyi'v: *Prajm–M*, 356 s.

27. 'Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka: imena slavetnyh suchasnykiv (Kyiv National Taras Shevchenko University: the names of famous contemporaries)', 2004, Kyi'v: *Svit uspihu*, 288 s.

28. 'Kievskijuniversitet: Dokumenty i materialy. 1834–1984 (KievUniversity: Documents and materials. 1834–1984)', 1984, Kiev: *Izdatel'stvo pri Kievskom gosudarstvennom universiteti Izdatel'skogo ob'edinenija «Vishha shkola»*, 191 s.

29. 'Kyi'vs'kyj universytet za 50 rokiv radjans'koi' vlady (Kiev University over 50 years of Soviet power)', 1967, Kyi'v: *Kyi'vs'kyj universytet*, 192 s.

30. 'Kyi'vs'kyj universytet imeni Tarasa Shevchenka: storinky istorii i s'ogodennja (Kyiv Taras Shevchenko University: pages of history and present)', 1994, Kyi'v: *Kyi'vs'kyj universytet*, 285 s.

31. Koval', MV., 2007. 'Kyi'vs'ka nastupal'na operacija 1943 (Kiev offensive operation 1943)', *Encyklopedija istorii Ukrainy*, T.4, Kyi'v: *Naukova dumka*, s.225.

32. Kolesnyk, VF., Patryljak, IK., 2007. 'Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka (Kyiv National Taras Shevchenko University)', *Encyklopedija istorii Ukrainy*, T.4, Kyi'v: *Naukova dumka*, s.260–263.

33. 'Narysy z istorii' geologichnyh doslidzhen' u Kyi'vs'komu universyteti (Essays on history of geological research at Kyiv University)', 1999, Kyi'v: *Rada*, 326 s.

34. 'Narysy z istorii' Universytetu svjatogo Volodymyra (Essays on the history of St. Volodymyr's University)', 2009, Kyi'v: *Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyi'vs'kyj universytet»*, 224 s.

35. 'Profesory Kyi'vs'kogo universytetu: biografichnyj dovidnyk (Professors of Kiev University: biographical guide)', 2014, Kyi'v: *Kyi'vs'kyj universytet*, 591 s.

36. 'Radiofizychnyj fakul'tet: 55 rokiv: dovidnyk (Radiophysics faculty: 55 years old: handbook)', 2007, Kyi'v: *Laboratorija*

radiofizychnogo fakul'tetu Kyi'vs'kogo nacional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, 270 s.

37. 'Rektory Kyi'vs'kogo universytetu. 1834–2006 (Rectors of Kiev University. 1834–2006)', 2006, Kyi'v: *Lybid'*, 336 s.

38. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy (Central State Archive of Public Associations of Ukraine)', F.1, Op.30, Spr.88, 153 ark.

* * *